

## КЛЮЧОВИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА АРТТЕРАПИЯТА КАТО СПЕЦИФИЧЕН ПОДХОД В СОЦИАЛНАТА РАБОТА

Пламен Колев

**Резюме:** Комплексният характер на социалната работа включва различни подкрепящи дейности, имащи за цел постигане на положителен резултат при работата с потребителя. Настоящото изследване поставя фокус върху същностната характеристика на творческите методи и маркира базови компоненти на арттерапевтичния процес при работа с уязвими лица с ограничени възможности от здравословен характер. Наред със стандартните похвати в социалната работа, арттерапията като специфичен подход предоставя възможност за персонализирана подкрепа, адаптирана към конкретните нужди и творчески предпочитания на ползвателите. Индивидуалният подход в контекста на арттерапевтичния процес спомага на ползвателите за преодоляване на функционалните им ограничения, за изграждане на положителен емоционален фон и самоизразяване чрез изкуството, за насърчаване на творчеството. Практиката показва, че успехът на интеграционния процес на уязвимите потребители се реализира чрез предоставянето на широк обхват от социални услуги в общността. Интегративният подход в социалната работа и успешното въвличане на потребителите в процеса на социална интеграция им дават възможност да живеят в равноправно обществото, да участват и да се реализират в различни социални и творчески дейности, да се адаптират и да развиват умения за комуникации с другите хора.

**Ключови думи:** арттерапия; индивидуален подход; социална работа

## BASIC CHARACTERISTICS OF ART THERAPY AS A SPECIFIC APPROACH IN SOCIAL WORK

Plamen Kolev

**Abstract:** The complex nature of social work includes various supporting activities aimed at achieving a positive result when working with clients. This study identifies the basic components of the art therapy process when working with vulnerable people with limited health opportunities, focusing on the essential nature of creative methods. Along with standard

approaches in social work, art therapy as a specific approach provides an opportunity for personalized support, adapted to the specific needs and creative preferences of the clients. The individualized approach of the art therapy process helps clients to overcome their functional limitations and to build a positive emotional background and to express themselves through art and promote creativity.. Practice reveals that the success of the integration process of vulnerable clients is realized through the provision of a wide range of social services in the community. The integrative approach in social work and the successful involvement of clients in the process of social integration enables them to live in an equal society, to participate and realize themselves in various social and creative activities, and to adapt and facilitates their communication skills.

**Keywords:** art therapy; individual approach; social work

## ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години се наблюдава значително разширяване на набора от различни форми и области на използване на арттерапията в медицинската, превантивната и рехабилитационната практика. В тази връзка настоящото изследване се фокусира върху арттерапията като специфична дейност и част от интегративния характер на социалната работа.

**Целта на настоящото изследване е в насока:** Проследяване развитието и динамиката на арттерапията в исторически и в съвременен аспект в контекста на теоретичните постановки, съдържанието и ключовите характеристики на арттерапевтичния процес.

### **Методите на изследване включват:**

- детайлно запознаване и анализиране на различни литературни източници по темата, върху която се фокусира настоящото проучване;
- наблюдение на различни арттерапевтични техники и похвати, прилагани в Център за социална рехабилитация и интеграция в гр. Габрово в контекста на практическото им приложение и имащи отношение към напредъка при работа с уязвими лица с увреждания.

### **Задачи:**

- Запознаване и анализиране на различни литературни източници по темата;
- Концептуално изясняване на същността, особеностите и ключовите характеристики на арттерапията;
- Практическо проследяване на различни арттерапевтични техники в Център за социална рехабилитация и интеграция.

Въз основа на това е изведена и следната **хипотеза:** Използването

на творческите и арттерапевтичните подходи в социалната работа има съществена роля в процеса на социална интеграция на уязвими лица с увреждания. Творческите методи са ефективни при работа с хора с увреждания и значително допринасят за тяхната социализация и професионална интеграция.

### ИЗЛОЖЕНИЕ

Социалната работа е динамична и постоянно търси нови подходи за подкрепа на уязвими потребители. Понастоящем подходите за социална и образователна подкрепа се променят значително. Те все повече се фокусират върху поддържането на активна субектна позиция и използване на различни налични ресурси, свързани с природата, културата, комуникацията, изкуството и творческата дейност. Именно тези ресурси арт-терапията използва за възстановяване и поддържане на здравето, за хармонизиране на социалните отношения и подкрепа на творческата природа на клиента.

Арттерапията прониква в голямо разнообразие от области на медицината, социалната работа и образованието. В тази връзка през 20. век активно се развиват различни терапевтични практики – психотерапия, арттерапия, музикотерапия, драматерапия, както и други подходи, имащи за цел преодоляване на затруднения от здравословен и психологически характер. Терапевтичните практики допринасят за развиване и усвояване на нови знания и умения на съответния потребител. В последните години съчетаването на терапевтични подходи с рехабилитационни дейности определя сложния и комплексен характер на индивидуалната социална работа в насока към преодоляване на социалната изолация на уязвими деца и възрастни, както и за формиране на нови умения. Рехабилитацията и терапията се определят като важни инструменти за постигане на устойчива социална интеграция на хората с увреждания. В същото време в много страни, включително и в България, арттерапевтичните методи продължават да предизвикват недоверие и неразбиране. Множество изследвания в тази насока определят изкуството като модулатор на човешката психика и достатъчно силен инструмент за въздействие в процеса на лечение и рехабилитация при множество заболявания. В здравните и социални заведения в страната арттерапевтичните методи се прилагат като част от трудотерапията или в частност от занимателната трудотерапия. Много рядко арттерапията се възприема като самостоятелна дисциплина.

Така например, ако трудотерапията има за цел да „отвлече“ вниманието на пациента от неговите психологически проблеми и преживявания, то арттерапията обръща клиента към неговия вътрешен свят. Арттерапията като специфичен подход е средство за провокиране на много сложни чувства

и изразяването им във визуален вид – под формата на рисунка. От друга гледна точка, трудотерапията се фокусира върху определена „норма“ на социално поведение и използва определени критерии за оценката на напредъка на потребителя, докато арттерапията като подход приема клиента такъв, какъвто е, зачита неговата индивидуалност, позволявайки му свободно да експериментира с различни материали и средства за визуална работа (Susanina 2007, p. 95).

Арттерапията като подход в социалната работа е свързана с използването на изобразително изкуство и други форми на визуално изразяване за психотерапевтични или терапевтични цели. Разнообразието от гледни точки за арттерапията като техника за прилагане и наличието на различни нейни форми и направления се съчетаваат едновременно с очерталата се през последните години тенденция към развитие на единна платформа за обучение и практика по арттерапия, в съответствие с насоките на Европейския консорциум за обучение по арттерапия (ECArTE, 1991) и дейностите на националните арттерапевтични асоциации.

Много автори дават различно тълкование на понятието арттерапия. В своите изследвания от 1995 г. Мала Бетенски (Betensky, M 2002) дава подробно представяне на арттерапевтичния метод, а именно:

- 1) визуална дейност с определена структура;
- 2) клиентът се научава да вижда някакъв смисъл във визуалната си артпродукция;
- 3) клиентът трябва да даде на своите визуални продукти точно словесно описание;
- 4) клиентът се научава по определен начин да свързва своето изобразително производство с вътрешната си нагласа.

Арттерапията дава възможност за самопознание и изразяване на вътрешния свят на клиента, посредством изкуство.

Бетенски допълва понятието арттерапия, като дефинира области на психотерапевтични дейности, а именно:

1. арттерапията е свързана с използването от клиента на различни художествени материали, за да изрази съдържанието на своя вътрешен свят с тяхна помощ;
2. художествената работа на клиента с визуални материали се осъществява в определени условия – в зала за арттерапия, артстудия или друго специално предназначено за целта помещение, което спомага за създаване на чувство за сигурност и улеснява свободното себеизразяване от страна на клиента;
3. работата на клиента с художествени материали протича в присъствието на специалист, който познава същността и възможностите на художественото творчество и същевременно може да оцени съдържанието на графичните продукти и поведението

на клиента. Арттерапевтът действа като посредник в „диалог“ на клиента с неговия артпродукт. (Betensky, 2002)

Според Копитин (Корутин, 2002:14-18) арттерапията включва използването на определени специфични техники, които помагат на клиента да осъзнае съдържанието на своя вътрешен свят, отразено в неговите визуални продукти. Естетическите стандарти в контекста на арттерапията нямат голямо значение.

Арттерапията може да се проведе в индивидуална и групова форма. Индивидуалната форма на арттерапия се използва по-често по отношение на клиенти, които не са подложени на вербална психотерапия (възрастни хора с увредена памет), възрастни и деца, които изпитват трудности при вербализиране на вътрешните си конфликти (например поради затруднения в говора, аутизъм).

Работата на арттерапевта с клиента е недирективна: арттерапевтът се опитва да не се намесва в работата на клиента, в проявата на емоциите му, в неговите коментари за работата. Арттерапевтът не предлага готови „рецепти“, а следва динамиката на състоянието на клиента, съобразявайки се с индивидуалния му темп на работа.

Груповата форма на арттерапия предполага демократична атмосфера с по-малко зависимост от арттерапевта, позволявайки да се решават общите проблеми на членовете на групата, свързани с взаимната подкрепа. Груповата арттерапия помага на участниците да се отърват от тяхната „срамежливост“. Изкуството връща доверието и учи на взаимно разбиране. Изборът на формата на арттерапията зависи от индивидуалните характеристики на клиента, неговите емоционални и поведенчески разстройства, както и от травматичната ситуация. (Osipova, Polezhaeva, 2017)

Редица научни изследвания потвърждават, че арттерапията е ефективен формат за обучение. Художествените форми могат да бъдат свързани с дълбоки нива на когнитивните процеси и по този начин въздействат на емоционалната сфера на индивида.

Сред задачите на арттерапевта може да се отбележат следните: да внуши на клиента той да се чувства като човек, който се въвежда в нови светове; да доведе до изживяване, водещо до творческа радост; да създаде общ емоционален фон за личността, свързан с общуването и свободното изкуство. Друга важна задача на арттерапевта е да формира такива качества у клиента като трудоспособност, постоянство, търпение; да тренира когнитивни, двигателни и сетивни функции; да отвлече вниманието от напращащи се проблеми и обсебване на мисленето от тях. Целта е да се създаде нов положителен емоционален фон в контекста на изкуството, да изгради нов свят и пораждане на мотивировка и желание за творчество и живот.

Арттерапевтични процедури осигуряват социално приемлив и творчески начин за намаляване на агресията, напрежението и други негативни чувства. Арттерапията като метод дава възможност на потребителя да изрази чрез визуални образи несъзнателни свои вътрешни конфликти и емоции. Участието в артистични дейности допринасят за развиване на емпатия и чувството на вътрешния контрол, съсредоточаване върху усещанията и чувствата. (Zhechev, 2020:97-100)

Структурната единица на индивидуалните и груповите форми на арт-терапевтична работа е сесия. Този термин се използва за описание на всяка среща на арттерапевта с един клиент или група клиенти.

Съществуват редица условия, необходими за успешна арттерапевтична сесия:

- В процеса на арттерапията са неприемливи и не се допускат команди, инструкции, изисквания, принуда;
- В арттерапията всички продукти на творческата визуална дейност се приемат и заслужават одобрение, независимо от тяхното съдържание, форма и естетически вид;
- В арттерапията е приета забрана за сравнителни и оценъчни преценки, оценки, критика, наказания.

Участникът в арттерапевтична сесия може да избере най-подходящата за него творческа дейност, нейния вид и съдържание, изобразителните материали, а също така може да работи със собственото си темпо. Участникът в терапевтичната сесия има право да откаже да изпълнява определени задачи, може свободно да изразява чувствата и преживяванията си. Участникът избира да участва или да не участва в колективното обсъждане на работата – „включването“ в груповата комуникация до голяма степен се определя от етиката и уменията на психолога. В някои случаи участникът има право просто да наблюдава дейността на групата.

Арттерапията дава възможност за индивидуалност и по този начин тя позволява на всеки да остане себе си, да не изпитва неудобство, срам, негодование от сравнение с други, по-успешни според него членове на групата, да напредва в развитието в съответствие с възможностите си.

В процеса на арттерапевтична работа често се използват музика, движение и танц, разказване на истории и драма. Такива форми с едновременно използване на различни начини за творческо себеизразяване изследователите наричат мултимедийни. (Lebedeva, 2003:49-52)

В практиката на арттерапията има два основни подхода: директивен, който предполага наличието на конкретна задача, тема или инструкция, и недирективен (спонтанен), предполагащ липса на каквито и да е регулаторни инструкции в процеса на създаване на определени визуални образи.

Арттерапевтите следва да избират един или друг подход в зависимост от индивидуалните психологически характеристики на клиентите,



целите на терапията, както и нуждите, интересите и предпочитанията на съответния потребител. (Susanina, 2007)

Най-ефективно организираното арттерапевтично пространство включва наличието на две зони. Една от тези зони трябва да бъде оборудвана с удобни за работа маси и столове. Като алтернативно оборудване може да има скицници, стенни дъски или дъски, поставени директно на пода. В „работната“ зона на арттерапевтичния център, лаборатория или студио трябва да се създадат условия, които позволяват на хората да не се страхуват да създават бъркотия. Важно условие е наличието на прозорци, дневна светлина и добра вентилация. Втората, не по-малко значима, зона от арттерапевтичното пространство е предназначена за релаксация и групов дискусия, която винаги следва след края на процеса на артистична дейност. Важен момент е и възможността за поставяне на творчески продукти, създадени по време на арт-терапевтичните сесии, по стените на стаята. (Rudestam, 1999)

От особено значение при организацията на арттерапевтичното пространство е неговата безопасност. Това означава, че в хода на арттерапевтичните сесии не може да има намеси от външната среда, които нарушават атмосферата на доверие. Всички творчески продукти, създадени от участниците в арттерапевтичните сесии, трябва да бъдат защитени от обсъждане и оценка от лица, които нямат отношение към тази съвместна дейност.

Цялото разнообразие от психотерапевтичните фактори, действащи в арт-терапията, може да се сведе до трите най-важни (Nikitin, Tsanev, 2018), а именно:

- факторът на художествено изразяване;
- факторът на психотерапевтичните отношения;
- факторът на интерпретацията и вербалната обратна връзка.

Всички те не действат поотделно, а взаимно се допълват и се подсилват, което води до постигане на психотерапевтичен ефект.

Външните фактори включват: особеностите на институционалната среда и условията за провеждане на арттерапевтична работа; естеството на психотерапевтичната връзка; наличието или липсата на достатъчен брой изобразителни материали, които отговарят на изразителните нужди на клиента; продължителността на арттерапевтичните сесии и тяхната честота и др.

Вътрешните фактори включват: темперамента и характера на клиента; нивото на мотивация за визуална дейност и психотерапевтична работа; физическото и психическо състояние на клиента; очакванията му от арттерапията и резултата от предишно участие в арттерапевтична работа; наличието или липсата на опит в художественото творчество; възраст; културен опит и нагласа. (Koryutin, 2002)

## ДИАГНОСТИКАТА В АРТТЕРАПИЯТА

Според Лебедева (Lebedeva, 2003:16-39) арттерапевтичната диагностика трудно може да се класифицира като самостоятелен метод. Въпреки това, в комбинация с други качествени методи именно арттерапевтичното взаимодействие позволява най-пълно и внимателно представяне на феноменологичната картина на изследваните явления, осигурявайки дълбоко и индивидуализирано разбиране за тях.

В арттерапията диагностичните и терапевтичните процеси протичат едновременно чрез увлекателно спонтанно творчество. В резултат на това по-лесно се установяват емоционални, доверителни комуникативни контакти между участниците на диагностичния процес.

Основата на диагностичния материал е визуалната продукция. До известна степен това доближава арттерапията до проективните тестове по рисуване. Някои автори дори обособяват проективната арттерапия като самостоятелна разновидност (С. Крадохвил и др.). Други автори отбелязват, че арттерапията принадлежи към групата на експресивните проективни методи, което е напълно оправдано от гледна точка на диагностичните възможности на рисунката (Susanina, 2017). Съвременните автори утвърждават, че арттерапията е по-дълбок феномен. Интерпретацията на рисунки по време на арттерапевтични сесии не е самоцел и не се свежда до количествен и качествен анализ и оценка на формални елементи (Rudestan, 1999).

В арттерапията вместо самостоятелна интерпретация на формалните характеристики на рисунката (както е в проективните тестове) специалистите разчитат на системата от значения и асоциации на самия автор, използват различни речеве стратегии, наблюдават мимиката на клиента, движенията му, невербалните звукови и други реакции.

Трябва също така да се подчертае, че броят на тематичните задачи за графичните проективни тестове е ограничен. Най-известните сред тях включват рисуване на човек (тестове на Ф. Гуденаф, Д. Харис), дърво (К. Кох), къща – дърво – човек (Д. Бук); семейството (В. Вулф; В. Хюлс). В арттерапията обаче се предлага по-голямо разнообразие от теми за творческа дейност, а самото изображение не се подлага на аналитичен анализ единствено с цел разкриване на смисъл (Р. Гудман, К. Рудестам, Г. Ферс и др.).

Оценката за възможностите и интересите на клиента е необходима на арт-терапевта, за да има впечатление от клиента, правилно да състави програмата и да даде съвети за материалното осигуряване на занятията (вида на занятията, бои, гипс, глина, разноцветни картони и т.н.). Терапевти и други професионалисти използват изкуството като база за оценки на емоционални проблеми, когнитивни проблеми, проблеми на развитието и социализацията. Реализират се също така много психологически оценки, които използват правенето на изкуство



за анализиране на психичното функциониране. Диагностика чрез серийно рисуване (DDS) е проектирана от Барри Коен и Барбара Лесоуиц през 1982 г. Това е най-задълбоченият инструмент за диагностика чрез арт-терапия. Това е най-стандартизираният от всички методи за оценки на арттерапията и се опира едновременно на емпирична методология и на социални теории. Счита се за надежден и валиден инструмент за оценка, обаче сложността на тълкуването и последващата липса на истинско научно измержване е слабата му страна. (Zhechev, 2020)

Сред стандартизираните методи, насочени към изследване на идентичността (Кой съм аз?), са тестовете на М. Кун и на Т. МакПартланд. В рамките на тези тестове наред с рефлексията се наблюдава и моделиране на социалната действителност. (Lebedeva, 2003)

Другата известна диагностична техника е „Човек, който къса ябълка от дърво“ (Linda Gant, Karmelo Tabon). Инструкцията към задачата поставя висока степен на свобода на субекта и позволява да се моделира предложената ситуация по желание на субекта. Повечето деца и възрастни обаче изобразяват не просто човек, който къса ябълка от дърво, а човек, който се намира в изключително трудна ситуация, който трябва да преодолее значителни трудности, за да изпълни задачата.

Рисунките могат формално да бъдат систематизирани по следния начин: по съдържание (сюжет), наличието на обекти, посочени в инструкцията (човек, дърво, ябълка); от пълнотата или фрагментацията на изображението на тези обекти; според начина на действие (какво се показва: подготовка за действие, самото действие или крайния резултат?); по резултат (какви усилия полага човек за постигане на целта, колко успешен е резултатът: избрана ли е ябълката?). Качественият анализ на рисунката по метода „Човек, който къса ябълка от дърво“ дава представа за доминиращите начини за постигане на целите от субекта или специални комбинации от стратегии, които формират определен стилистичен тип вземане на решения (Lebedeva, 2003:40-43). За по-точна диагноза и повишаване на ефективността на корекционната работа трябва да се използват и експериментални психологически техники, наблюдение, разговор с клиента или неговите роднини (Medvedeva et al, 2001:185-188).

### **АРТТЕРАПЕВТИЧНА ДЕЙНОСТ В ЦЕНТЪР ЗА СОЦИАЛНА РЕХАБИЛИТАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ**

Изследването се фокусира основно върху прилагането на специфични арттерапевтични техники в социалната услуга и тяхното влияние върху потребителите. Методиката, използвана за събиране на информация, включва регулярно посещение на социалната услуга, наблюдение на процеса, разговор с помагачи специалисти и с потребителите на социалната услуга. Изследването обхваща периода септември – октомври 2023 г.

Методите на изследване включват: работа на терен, наблюдение на различни арттерапевтични техники и похвати, прилагани в Център за социална рехабилитация и интеграция в гр. Габрово, в контекста на практическото им приложение и имащи отношение към напредъка при работа с уязвими лица с увреждания. Наблюдението се фокусира върху група от 8 потребители, участващи в ателие „Трудотерапия“. Групата е наблюдавана периодично, като с потребителите бяха провеждани интервюта. Интервюта бяха провеждани и с двама помагащи специалисти, а именно трудотерапевт и социален работник.

ЦСРИ е разкрит през 2009 година и към настоящия момент обхваща над 70 потребители с различни по вид и степен увреждания. Голяма част от тях участват в различни ателиета и клубове по интереси, които се организират от специалистите в социалната услуга. Различните ателиета включват различни арттерапевтични дейности: рисуване, плетене, шиене, декупаж. Потребителите използват различни материали:

глина, платове, бои. По време на изследването потребителите използваха и природни материали, свързани с есента: листа, шишарки за изработване на кошници. Прави впечатление една интересна техника с апликация и декупаж от вестници, която потребителите изпълняват с голям ентузиазъм.

Изследването и наблюдението показват голям интерес от страна на потребителите към различните арттерапевтични ателиета. Изследването се фокусира основно върху прилагането на специфични арттерапевтични техники в социалната услуга и тяхното влияние върху потребителите. След проведените интервюта и разговори помагащите специалисти споделиха, че създаването на творческите продукти успокоява потребителите, създава им възможност за коопериране и работа в група. Може да се твърди, че арттерапията е важен фактор за формиране на умения по отношение на фината моторика, което разширява техните възможности. Дейността спомага за социализация и преодоляване на социалната изолация.

Потребителите се включват активно, осъзнават своята ангажираност в процеса.

Дейността активира и тяхната отговорност.

Потребителите участват в изложби, където имат възможност да покажат своите изработки. Похвалиха се с различни медали и грамоти от участия, което допълнително им носи удовлетворение и показва един положителен резултат и напредък в контекста на социалната интеграция.

Ползвателите в ЦСРИ участват в дейности по музикотерапия. Основана е музикална група „Жар“, която се включва активно в културния календар на гр. Габрово. В ЦСРИ има сформирано ателие „Дръмсъркъл“ (барабанотерапия), което се организира от доброволец.

## ОСНОВНИ ИЗВОДИ

Изследването показва, че използването и прилагането на различни арттерапевтични техники и организирането на различни ателиета в рамките на социална услуга е важен инструмент в комплексната социална работа. Помагащите специалисти отчитат и вземат предвид индивидуалните особености на клиента, естеството на първичния дефект, нивото на речта, интелектуалното, двигателното развитие.

Използването на творческите методи в социалната работа, а също така и участието на хората с увреждания в проекти по изработване на творчески продукти изграят важна роля в процеса на тяхната социализация и интеграция в обществото. Това намира потвърждение след проведеното теоретично и практическо изследване. Фактите сочат, че творческите методи са ефективни при работа с хора с увреждания, значително допринасят за тяхната социализация и дори професионална интеграция. Потвърждава се изведената хипотеза, а именно: използването на творческите и арттерапевтичните подходи в социалната работа имат съществена роля в процеса на социална интеграция на уязвими лица с увреждания. Творческите методи са ефективни при работа с хора с увреждания и значително допринасят за тяхната социализация и интеграция в това число и професионална.

Основният проблем в тази насока е липсата на целенасочена политика за създаване на условия за широко използване на творческите методи в социалната работа, както и недостатъчният брой специалисти, притежаващи едновременно знания в социалната, психологическата, рехабилитационната и творческата област. Комплексната социална работа и интегративният характер на помагащия процес улесняват достъпа на уязвимите лица до различни сфери на обществения живот, зачитайки техните права, като елиминират бариерите, чрез които лицето се счита за инвалид, а не поради неговите физически, умствени и сензорни ограничения. В това отношение се наблюдава напредък по отношение признаването на равните права и на възможността хората с увреждания да вземат свои собствени решения и за отхвърлянето на негативните термини, свързани с увреждането.

Според някои изследователи през последните години в световен мащаб се разгръща процес на преосмисляне на съществуващите разбирания и подходи спрямо хората с увреждания, което формира и конкретни социални политики. Принципната линия на промяна се движи от възприемането на хората с увреждания като група граждани, нуждаещи се от медицински и други специални грижи, от защитена и изолирана среда към разбирането, че те имат равни права с всички други граждани, но са изправени пред редица бариери и препятствия за своето пълноценно участие в обществото (Minkov 2018). В България този процес се развива

динамично през последните години с приемането и прилагането на редица нормативни документи, касаещи хората с увреждания. Допълнително нормативната основа на социалната политика, насочена към хората с увреждания, се формира и от международните конвенции, правни норми и документи на Европейския съюз, които се включват и в българското социално законодателство.

### БЛАГОДАРНОСТИ

Благодарности към екипа от помагачи специалисти в Център за социална рехабилитация и интеграция – гр. Габрово за високия професионализъм, за оказаната възможност и съдействие при осъществяване на посещенията. Благодарности и към потребителите на социалната услуга за отделеното внимание!

### БИБЛИОГРАФИЯ

- Бетенски М. (2002) Что ты видишь? Новые методы арт-терапии, Москва:ЭКСМО-Пресс. [Betensky M. (2002) What do you see? New methods of art therapy, Moskva:EXMO-Press.]
- Закон за предучилищно и училищно образование Обн., ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г. [Zakon za preduchilishtno i uchilishtno obrazovanie Obn., DV, br. 79 ot 13.10.2015 g., v sila ot 1.08.2016 g.]
- Закон за социалните услуги, Обн. ДВ, бр. 24 от 22.03.2019 г., в сила от 1.07.2020 г. изм., бр. 8 от 28.01.2022 г., в сила от 1.01.2022 г. [Zakon za sotsialnite uslugi, Obn. DV, br. 24 ot 22.03.2019 g., v sila ot 1.07.2020 g izm., br. 8 ot 28.01.2022 g., v sila ot 1.01.2022 g.]
- Жечев, Ж. (2020) Арт терапия. Мотивация за социална активност на децата чрез изкуството. – Шумен: Шуменски университет. [Zhechev Z. (2020) Art therapy. Motivation for children's social activity through art. – Shumen: Shumen University. 2020]
- Копытин, А.И. (2002) Теория и практика арт-терапии, Лань. ISBN 5-318-00710-4 [Kopytin A.I. (2002) Theory and Practice of Art Therapy, Lan. ISBN 5-318-00710-4]
- Лебедева, Л.Д. (2003) Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. СПб.: Речь. ISBN 978-5-9268-0831-6 [Lebedeva L.D. (2003) Art-therapy practice: approaches, diagnosis, system of occupations. – St. Petersburg: Rech. ISBN 978-5-9268-0831-6]
- Медведева, Е., Левченко, И., Комиссарова, Л., Добровольская, Т. (2001) Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. Москва: Академия. [Medvedeva, E., Levchenko, I., Komissarova, L., Dobrovolskaya, T. (2001) Art pedagogy and art therapy in special education: Study. for coll. and higher ped. study established. Moskva: Academia.]

- Минков, Ж. (2018) Системата за социална политика и хората с увреждания в България, Политически анализи. – София: Нов български университет. [ Minkov, Z. (2018) The system of social policy and people with disabilities in Bulgaria, Political analyses. – Sofia: New Bulgarian University]
- Национална стратегия за хората с увреждания 2021-2030. – София: Министерски съвет на Р. България, 2020. [Natsionalna strategia za horata s uvrezhdania 2021-2030. – Sofia: Ministerski savet na R. Bulgaria, 2020.]
- Никитин В., Цанев П. (2018) Образ и сознание в арт-терапии / Изд. 2, Когито-Център, ISSN 2683-0159 [Nikitin V., Tsanev P. (2018) Image and cognition in art therapies / Ed. 2, Cogito-Center. ISSN 2683-0159]
- Осипова, Е.,А., К. В. Полежаева (2017) Проблемы и перспективы применения арт-терапии в социальной работе. – *Системная интеграция в здравоохранении* №6 (36). Екатеринбург (РФ). [Osipova, E.,A., K. V. Polezhaeva (2017) Problemy i perspektivy primeneniya art-terapii v sotsialnoy rabote. – *Sistemnaya integratsia v zdravoohranenii* №6 (36). Ekaterinburg (RF).]
- Рудестам, К. (1999) Групповая психотерапия. – СПб.: Пумер Ком. [Rudestam, K. (1999) Group psychotherapy. – St. Petersburg: Peter Kom,]
- Сусанина, И.В. (2007) Введение в арт-терапию: учебное пособие. – Москва: Когито-Център [Susanina I.V. (2007) Introduction to art therapy: a textbook. – Moskva: Kogito-Center. ISBN 5-89353-215-5]
- Bathje M. Art in Occupational Therapy: An Introduction to Occupation and the Artist / The Open Journal of Occupational Therapy, Western Michigan University. – Kalamazoo (USA), 2012. – Vol.1, URL: Art in Occupational therapy
- Европейски консорциум по арттерапия <https://www.ecarte.info/>

---

*За автора:*

Пламен Колев, гл. ас. г-р  
 Технически университет Габрово  
 E-mail: [rex\\_77@abv.bg](mailto:rex_77@abv.bg)  
 ORCID iD: 0009-0005-3431-8652  
<https://pub.bpos.bg/publications>

*About the Author:*

Plamen Kolev, Assist. Prof.  
 Technical University – Gabrovo  
 Gabrovo, Bulgaria  
 E-mail: [rex\\_77@abv.bg](mailto:rex_77@abv.bg)  
 ORCID iD: 0009-0005-3431-8652  
<https://pub.bpos.bg/publications>